

Dom- und Kaiserstadt
FRITZLAR

Een wandeling door de geschiedenis van de middeleeuwse stad

Uitgegeven door de
„Stadtmarketing Fritzlar e.V.“
19e -nieuwe- uitgave van mei 2015

Informatie

Touristeninfo Fritzlar
Zwischen den Krämen 5
34560 Fritzlar
Telefoon 0049 (0) 5622 988 643
Telefax 0049 (0) 5622 988 626
eMail: touristinfo@fritzlar.de

www.fritzlar.de

FRITZLAR

Hoe het begon

Fritzlar laat zijn gezicht op zijn mooist zien als je uit het zuiden aan komt rijden. Vanuit Marburg, Homberg of vanuit Bad Wildungen. Dan heeft men het beste uitzicht op de naderende stad, die aan de steile linker kant van de Eder overgaat in een plateau in de noordelijke richting van Kassel. We zijn hier, geografisch gezien, in de buurt van het Fritzlar-Wabener dal, hetgeen deel uitmaakt van het doorgaansgebied van de Hessische vernedering. Vanuit dit dal biedt zich een waarlijk groot schauspiel op de 1290 jarige oude stad. De talrijke goed bewaard gebleven waak- en afweertorens aan de middeleeuwse stadswal, die samen met de leistenen daken van de slanke kerktorens, de vele dicht aan een ander gebouwde vakwerkhuisen bewaken. En vooral de torens van de St. Peter Dom die overal dominant bovenuit steken.

Fritzlar leer je het beste te voet kennen omdat het, zoals alle middeleeuwse steden, kleine oude dimensies heeft. Afgezien van het feit dat sommige steegjes, trappen en het marktplein voor het hedendaagse verkeer onmogelijk zijn. De oude dom en keizerstad kun je het beste onder historische aspecten leren kennen, want hier zijn we waarlijk op geschiedkundige terrein. Om een reis in het verleden komt men hier niet heen.

De plaats die het huidige Fritzlar inneemt, waarbij je jezelf met een bezoek aan het museum in het „Hochzeitshaus“ overtuigt, is al sinds het stenen tijdperk bewoont.

In de navolgende tijd trokken de bewoners uit de omgeving van Fritzlar zich steeds meer in de dorpskern samen, waarbij hetgeen zich op twee gebieden concentreerde: één in de buurt van de Dom en het marktplein (door de eeuwen heen zo verbouwd dat het alleen nog maar sporen van toen heeft achtergelaten), het andere in de buurt van de „Fraumünsterkirche“ dat zich aan de oostzijde van de stad bevindt. Daar is o.a. een grote begraafplaats met urnen gevonden die uit de tijd van 1000 voor Chr. stammen. Door planmatig zoeken in omgeving van de stad is het een aantal medewerkers van het museum (georganiseerd in een groep van geschiedkundige) gelukt talrijke vondsten te verzamelen en te ordenen naar de periodes vanaf de steentijd tot de christelijke intocht die in het Regionaalmuseum in het Hochzeitshaus te zien zijn.

De naam Fritzlar geeft aan dat het al vroeg bewoont werd.

Friedeslar is vermoedelijk de oude naam uit de tijd van de volkswandelingen en betekend zoveel als: eer voor de vrede.

In de tijd van de Franken (in de 8e eeuw) worden beide grondstenen gelegd voor de buitengewone betekenis van de rijke geschiedenis van Fritzlar in de vroege middeleeuwen: ten eerste de samenwerking met het missionaire werk van Bonifatius, en op de tweede plaats de oprichting van een koninklijke verblijfsruimte, hetgeen zeer waarschijnlijk al komt uit de tijd van Karel de Grote.

Bonifatius

723 velt Bonifatius, in de buurt van Fritzlar, een aan de germaanse god Donar geweiide eik, waarvan hij uit dat hout een kleine, aan Petrus geweiide, kapel laat bouwen. Hierin wordt een benedictijns klooster opgericht. Op de plaats van het nogal bescheiden houten kerkje richt de door Bonifatius aangewezen Abt Wigbert (731/732) een stenen kerk op. Hierin komt de eerste kloosterschool van Hessen, wat uitgangspunt wordt voor missionaarswerk. Een van de belangrijkste leerlingen was Sturm, die 744 het klooster in Fulda opgericht heeft.

Het klooster in Fritzlar staat bovendien ook in samenhang met het in 741/742 opgerichte bisdom Bistum Bistum. De leiding van

De heilige eik wordt door Bonifatius geveld.

dit bisdom lag in de Frankse grote burcht op de tegenoverliggende heuvel van Fritzlar, de Bûrabergr (zie ook pagina 29). Fritzlar speelt een steeds grotere rol. Vanaf de tijd dat het bisdom Bûrabergr in het jaar 747 word opgeheven en de St.-Petri-Dom met het klooster als archidiakonaat als opvolger in de rechtsplichten van het bisdom treedt. Fritzlar ligt in deze tijd onder Frankisch beheer en heeft aan de noord-oost zijde van het rijk, door zijn ligging steeds weer met aanvallen uit Saksen te maken. In 774 plunderden en verbranden de heidenen uit Saksen de nederzetting. De stenen ruines van de kerk bleven behouden. De bewoners hadden zich teruggetrokken in vesting op de Bûrabergr waarin ze de aanvallen van de Saksen afgeweerd hebben. De wederopbouw van Fritzlar vond in zeer korte tijd plaats. Uit het van Bonifatius opgerichte klooster en de van de abdij Wigbert geleide school ontwikkelde zich na 1000 jaar een hoge school met academische studeermogelijkheden. De doorslag gaf de verandering van het benediktijnse klooster in chorherenstichting in het jaar 1005 met de leiding

van een eigen school van deze stichting.

Zoals alle door Bonifatius opgerichte kloosters neemt Karel de Grote ook Fritzlar in bezit en bouwt een koninglijk verblijf, die vermoedelijk aan de westzijde van de dom lag. Na de dood van Konrad de eerste, de laatste koning van Frankische afkomst, wordt in het jaar 919 de hertog van Saksen „der Vogler“ bij een verkiezing tot koning gekroont. Ongeveer 100 jaar later, na bloedige oorlogen tussen de Saksen en Franken, wordt door deze kroning de grondsteen gelegd van het (tot het jaar -van Hendrik de eerste- 1806 voortdurende) zogenaamde „heilige roomse rijk van de duitse natie“.

Bloeitijd

Onder Hendrik de eerste en zijn Saksische opvolgers wordt Fritzlar een van de belangrijkste steden van het Duitse Rijk. In de nu lang verdwenen „Kaiserpfalz“ werd regeert, werden oorkondes geschreven, uitgereikt en wetten geschreven. Eénentwintig bezoeken van de keizer en acht grote kerkbijeenkomsten vinden in Fritzlar plaats. Vooral de keizer Otto de Grote, Hendrik de derde en Hendrik de vierde verblijven graag in de verkeersgunstig gelegen stad en maakte de stad zo tot de schouwburg van de politiek in het rijk. Fritzlar is naast Hersfeld een graag bezochte verblijfplaats van de Duitse koningen in Hessen. Maar al snel verliest de stad aan faam. Het gewicht van de machtsverhoudingen verschuiven zich snel naar andere gebieden en adellijke in het duitse rijk na het uitsterven van het Saksische koningshuis. Door de overgave van keizer Hendrik de vierde, die het koninklijk eigendom in de handen van de aartsbischop van Mainz gaf, vind een belangrijke wending plaats in de geschiedenis van Fritzlar. In deze tijd (1079) vind ook de tweede vernietiging van de stad door een aanval van de Saksen plaats. De zwaar beschadigde dom blijft, tot zijn wederopbouw in het jaar 1100 door de nieuwe stadhouder, een bouwval. De centrale en heersende macht van de stad over het noordhessische gebied bepaalt ook haar verdere lot. Ze word strijdpunt tussen het aarbisdom van Mainz en de opkomst van de macht van het land graafschap Hessen. Bij de voortdurend plaatsvindende stijd wordt Fritzlar in het jaar

1232 in een conflict tussen de landgraaf Konrad van Thüringen en de aardsbischop van Mainz voor de derde keer volledig verwoest. Bij de wederopbouw wordt de –gedeeltelijk tot op heden bewaard gebleven– stadsmuur uitgebreid en versterkt. Van de vroegere 23 verdedigingstorens zijn er tot op heden nog negen bewaard gebleven, waarvan de in het jaar 1274 gebouwde „Grauen Turm“ in het westen van de stad de grootste bewaard gebleven stadsverdedigingstoren van Duitsland is. In het zelfde jaar vestigde zich de stadhouder in het uit de elfde eeuw stammende voogdijhuis aan het domplein en heeft Fritzlar zodoende het oudste gemeentehuis van Duitsland.

_____ *Reformatie en de dertigjarige oorlog* _____

In het jaar 1489 breekt in Fritzlar de pest uit waardoor 1.600 mensen om het leven komen. In de tijd van reformatie is er weer veel strijd. Met uitzondering van de kloosterstichting bekennt zich in deze tijd bijna de hele stad tot het nieuwe geloof. Als nog komt Fritzlar door het Augsburgse geloofsvredensverdrag in 1555 weer onder beheer van Mainz. Overigens gold hier ook de (verkiezing)spreuk: „Cuius regio – eius religio“, –“het geloof van de regering – het geloof van het volk“. De tijd die volgde met veel strijd om het geloof en de dertigjarige oorlog bracht veel leed: in 1631 werd de stad door de landgraaf van Hessen veroverd. In het jaar 1640 kwam het keizerlijke leger, aangevoerd door de broer van de keizer, groothertog Leopold Wilhelm en de vorstelijke maarschalk Piccolomini naar Fritzlar en bezette de stad op 14 augustus. Enige dagen later, op 20 augustus, was het tweede leger aangevoerd door generaal Banner vanuit Kassel aangerukt. Hierbij kwam het tot bloedige gevechten waarbij de Zweden zware verliezen hadden, maar het niet tot een overwinning van de slacht leide. Nadat de beide legers weggetrokken waren, werd Fritzlar weer door hessische legers bezet. In 1646 verbrande de helft van de huizen en van de bewoners overleefde maar een zesde deel. Door de vrede van Westfalen werd de rol van Fritzlar bevestigd waardoor tot in de tijd van het in bezit nemen van kerkelijke eigendommen van het aardsbisdom en zijn regering, Fritzlar het heersende middelpunt van hessen blijft.

In een bericht wat gedateerd is in 1761 (de tijd van de zevenjarige oorlog) wordt beschreven dat de grote schade die aan kloosters, kerken, torens en huizen veroorzaakt wordt door drie- tot twaalf pond kogels waarvan er wel drieduizend hun doel in de stad bereikt hadden. Nood en geldgebrek heerst in Fritzlar. De bondgenoten onder de erfprins van Braunschweig, en later de Fransen, beginnen met de verwoesting van de stadsmuren. Poorten, torens en grote delen van de muren worden verwoest. De noordelijke verdedigingswal wordt met de bodem gelijk gemaakt. De voorafgaande oorlogen hebben grote schulden in de stadskas achter gelaten, en Mainz verbiedt geld uit te geven voor de verdedigingsmuren van de stad. Daardoor is Fritzlar niet langer een „vesting-“stad.

In een nieuwe verdeling van grondgebieden binnen het rijk in het jaar 1803 gaat Fritzlar over van Mainz naar Hessen. In samenhang met het in bezit nemen van kerkelijke eigendommen worden ook de kloosterstichting en het minoritenklooster opgeheven. In de 19e eeuw verliest Fritzlar steeds meer aan zijn vroegere betekenis en daalt af tot een boeren- en landbouwstadje. In het jaar 1866 wordt het samen met Kurhessen bij de Pruisen ingelijft. De glanz tijden met politieke en kerkelijke hoogten is al lang verstreken. Alleen de gebouwen en de vele resten van de verdedigingsmuren (zo is er ongeveer op 100 meter na, alles van de stadsmuur nog aanwezig) laten de vroegere betekenis in de geschiedenis van Fritzlar zien. Grote delen van de muren worden ook daarna nog verwoest, afgebroken of komen te vervallen. Door de gevolgen van bescheiden financiële middelen blijft het middeleeuwse beeld van de stad verregaans behouden. Ook door de beide wereldoorlogen wordt Fritzlar niet getroffen. Het ontbreken van respect voor de geschiedkundige bewijzen van de stad, in de 19e eeuw, is door huidig onderhoud van het historische gezicht van de stad bewaard gebleven. In de ban gebracht wordt men met name door het schilderachtige marktplein met zijn bont gekleurde fachwerkhuisjes en de Rolandsbron uit het jaar 1564, wat is een teken is van een direct samenspel van de toenmalige stedenbouwkunst met zijn veelzijdige marktlevens. Wat nog tot de 21e eeuw bewaard gebleven is aan historische bouwwerken en waardevolle kunstvoorwerpen wordt in het volgende hoofdstuk (historische wandeling door het middeleeuwse stadcentrum.) beschreven.

Van harte welkom in de dom- en keizerstad Fritzlar!

historische wandeling door het middeleeuwse stadcentrum.

De in grote delen bewaard gebleven stadsmuur laat tot op heden duidelijk de omtrek van de historische stadskern van Fritzlar zien die hier sinds de middeleeuwen zijn stempel opgedrukt heeft. Wanneer men vanaf de parkeerplaats bij de „Grauen Turm“ in westelijke richting door de hoofdstraat naar het marktplein ingeslagen is òf langs de stadsmuur door één van de openingen heengelopen is: nu bent u in het hart van Fritzlar aangekomen, omringt van de machtige stadsmuur met zijn vele afweertorens. De steegjes, straten en pleinen van Fritzlar bieden, niet minder dan andere beroemde steden die in Franken tussen Main en Donau liggen, een gevoel van een stuk duitse middeleeuwen en renaissance tenmidden van prachtige fachwerkhuisen, stenen huizen met gotiek. De kroning van dit alles is het uitzicht op de Dom, één van de edelste romaanse/gotische bouwwerken die Hessen te bieden heeft.

Gun uzelf een beetje tijd in Fritzlar, ook iets verder van het marktplein en de Dom, de verre uitzichten te genieten die je kan zien in de richting van de loop van de rivier de Eder. De route door het historische deel van Fritzlar begint op het Domplein. Meteen hier beindrukt de harmonie tussen de Dom met zijn machtige kerktorens, de aanblik van het stadhuis (met zijn 900 jaren het oudste raadhuis van Duitsland) waar buiten, boven de trap, in een relief de heilige St. Maarten zijn mantel deelt en het schilderachtige uitzicht op de fachwerkhuisjes in de straat „Zwischen den Krämen“. Daar bevindt zich –in het schots en scheve „Spitzenhäuschen“– het bureau van de touristeninformatie van de stad Fritzlar.

We wensen u, voor enige tijd, een prettig verblijf in Fritzlar.

Ter informatie: De getallen in de teksten die volgen (van 1 tot 30 –die staan in de omslag achterin de brochure) en in de headlines, komen overeen met de informatieborden die aan de gebouwen hangen en daarop nog meer informatie te bieden hebben.

*Her gemeentehuis van Fritzlar,
het oudste van Duitsland.*

Het gemeentehuis dat al in het jaar 1109 als „Prätorium frideslariensis“ beschreven wordt en vanaf 1274 van de gemeenteraad als gemeentehuis gebruikt wordt, geldt tot op heden als het oudste gemeentehuis van Duitsland. Het gebouw laat aan de westkant nog delen van muren uit de romaanse tijd zien en werd oorspronkelijk gebruikt door de amtenaren van de aartsbisdom van Mainz, die het als rechtszaal gebruikte.

Tot in het jaar 1423 de oude romaanse bouw door een brand verwoest werd. De wederopbouw werd in 1441 in de gotische stijl volbracht zoals je

kan zien aan het reliëf van de heilige Martin, boven het portaal aan de zuidtrap, wat een gift was van de toenmalige rechter Katzmann, Jammergenoeg werd in de vorige eeuw wegens bouwval de bovenste verdiepingen eraf gehaald en op de overgebleven muren werd het dak op een zeer eenvoudige manier vernieuwd. Dankzij grote giften vanuit de bevolking in het jaar 1964 kon het oude raadshuis gerestaureerd worden. De restauratie werd met behulp van vroegere vondsten van aantekeningen uitgevoerd zodat het nu, in zijn oorspronkelijke staat gebracht, weer als een „parel“ van de Stadt gezien mag worden.

Naar aanleiding van de viering van het 900-jarige bestaan van de stad werden in het jaar 2009 de drie torentjes weer aan de zuidfasade van het gemeentehuis gebouwd zoals ze ook tussen de 15e en de 19e eeuw het gebouw versierde. Torens aan de raadshuizen zijn symbolen van een stad die zichzelf bestuurd en voortvarend is. Met de bouw van de torens is de sanering van het gemeentehuis, die in de zestiger jaren begon, afgesloten.

Gotisch fachwerkhuis Huis Brüggemeier 2

Tegenover het gemeentehuis staat in de straat „Zwischen den Krämen“ een van de oudste fachwerkhuisen van Fritzlar dat dateerd uit de tijd rond om 1470 en een waardevolle betekenis heeft in de kunstgeschiedenis. In de perfectheid van houtbouwkunst dient het nog heden als interessant voorbeeld voor vorm- en constructiebouw uit die tijd. In het bijzonder kan de goed bewaard gebleven ingang met zijn boogportaal en houtsnijwerk vermeld worden.

Interessant is ook het ensemble van fachwerkbouw in zijn geheel, direct naast het gemeentehuis. Het zo genaamde „Spitzenhäuschen“ 3 waarin de toeristeninformatie zich bevindt, is een gotische „paal“-bouw (1415) wat als huis voor handelaren –die zich in de middeleeuwen in de stad ophielden– gebruikt werd. Fouten van de statik in de bouwfase hebben ertoe geleid dat door de eeuwen heen het noordelijke gedeelte is afgezakkt, wat het merkwaardige „gezicht“ van het gebouw tot op heden bepaalt. Bezienswaardig is ook een met bloemen versierd plafond, wat zich in de eerste verdieping van het gebouw bevindt.

Huis „Brüggemeier“

Het „Spitzenhäuschen“: op de begane grond bevindt zich de toeristeninformatie

Het marktplein 4 - 10

Als je door de „Spitzengasse“ loopt kom je vanaf het gemeentehuis op het marktplein. In zijn wel eenmalige vertoning kan het marktplein één van de mooiste en best bewaard gebleven marktpleinen van Hessen genoemd worden. De renaissance-bron met in het midden zijn ridder 5 (die in de volksmond „Roland“ wordt genoemd) stamt uit het jaar 1564.

De bron draagt aan de zuidkant het wapen van de toenmalige burgermeester, de Mainzer kurvorst Daniel Brendel von Homburg (1555-1582), aan de oostkant dat van de mainzer aartsstift, die van een engel wordt vastgehouden, en aan de noordzijde het stadswapen van Fritzlar, hetgeen door een knaap vastgehouden wordt. Deze drie wapens (die van de burgermeester, aartsstift en stad) documenteren de voormalige dragers van het rechtswezen en marktrechten. Het interessanteste fachwerkhuis is wel het –aan de oostkant van het marktplein, in 1480 gebouwde, en met een hoog torentje versierde– zogenaamde „koopmanshuisje“ 8. Het werd destijds gebruikt als geldwisselkantoor van de michielsbroederschap.

Een mooi fachwerkensemble op het historische marktplein

Aan de westzijde van het marktplaatsje vindt men op de hoek een gebouw naar voren (Lambert) ④ waarin goudsmiden in de jaren tussen de 11e en 15e eeuw de munten van Fritzlar sloegen. Bijna alle gebouwen die het marktplaatsje omringen waren toendertijd koopmanshuizen van rijke handelsfamilies die een groot aanzien genoten. De handel op de markt van Fritzlar speelde in de middeleeuwen een grote rol van betekenis. Deze invloed ging ver over de grenzen van Niederhessen en Waldeck. Aan het eind van de 90er jaren werd het huis HNA ⑩a (waar nu de Hessisch-Niedersächsische-Algemeine Zeitung in huist) gerenoveerd.

Van grote cultuur-historische waarde zijn bovendien de huizen met de nummers ⑥ (huis Tilcher), ⑦ (Löwenapotheke) en ook ⑨ (Restaurant Nägel)

————— Het „Hochzeitshaus“ (Regionaalmuseum) ⑪

Enkele stappen in de westelijke richting van het marktplaatsje bevindt zich in de straat „Am Hochzeitshaus“ een met vier verdiepingen hoge fachwerkbouw (hetgeen tussen 1580 en 1590 voltooid werd) waar voor de bevolking van Fritzlar zijner tijd de mogelijkheid geboden werd te trouwen en uitbundig feesten te vieren.

Het Hochzeitshaus is het grootste fachwerkgebouw van Noordhessen

Bijzonder bezienswaardig is de met inscripties verrijkte renaissance portaal. Hetgeen een werk is van de toenmalige beroemde kasseler beeldhouwer Andreas Herber. Ook de stenen trap, die zich in het gebouw bevindt en naar de eerste verdieping leidt, heeft

zijn beeldhouwwerk op elke trede.

Het museum is opgericht in het jaar 1956 door de werkge-meenschap voor oer- en jonge geschiedenis en heeft zijn plaats gevonden in het historische Hochzeitshaus waar het de laatste jaren door uitbreidingen steeds meer ruimte inneemt.

In de grote zaal (op de begane grond) bevinden zich de verzamelingen van de oer- en jonge geschiedenis en op de bovenverdiepingen de volkskundige historische afdelingen. Doel van het museum is een (naar mogelijkheden) foutloos beeld te laten zien over de bewoners, zijn cultuur, de kunst, het handwerk, de handel en bedrijvigheid in het gebied van de oude regio Fritzlar-Homburg met een zwaartepunt over de geschiedenis van de stad Fritzlar in het historische gedeelte van het museum.

De oer- en jonge geschiedenisafdeling omvat de belangrijkste verzameling in deze vorm die er tussen Kassel en Frankfurt am Main te vinden is. Ze laat o.a. gereedschappen (overwegend van leisteen) uit het vroege en latere steentijdperk zien, delen van een mammoetskelet en diverse andere dieren uit de ijstijd. Ook keramiek en gereedschappen van neolithische nederzettingen die in samenhang staan met de cultuur van de bouwers van het steenkamer graf in Züschen/Lohne, niet ver hier vandaan. Verder zijn er vondsten uit het brons-tijdperk, waaronder keramiek uit het grote grafveld der urnencultuur van Fritzlar. Uit het ijzeren tijdperk is er keramiek van heuvelgraven en nederzettingen. Vondsten uit de Romeinse keizertijd (keramiek, sieraden en munten) en uit de Merovingische-/Karolingische tijd (oorlogsgraf van Werkel, keramiek en tal van andere voorwerpen uit de Frankische vesting Büraburg, sieraden enz.) en nog veel meer . . .

De volkenkundig- en historische afdelingen hebben een onge-woonlijk rijke kollektie van middeleeuwse, maar ook modernere keramiek die bijna alleen maar uit de handen van Fritz-larsse handwerkers komt. Ook een dokumentatie over het winnen van de toen bekende toonaarde aan de rand van de stad. Tevens een omvangrijke verzameling van gietijzeren kolenkachels van de laatste 250 jaar. Ook apparaten voor koken, bakken en braden, strijkijzers, lampen en andere voorwerpen uit de gietijzerkunst.

Verzameling van gietijzeren ovens

Het museum in Fritzlar bezit verder een grote verzameling van “fak”-pannen met inscripties, jaartallen, handschriften en graveringen van figuren en talloze dakversieringen en materiaal en gereedschappen voor het maken van dakpannen.

Oude kisten, kasten, boeren meubels, werktuigen van boeren in een aparte afdeling. Een verzameling van „spinnen en weven” en gereedschap voor het door boeren gemaakte linnen zoals ook oude werkplaatsen geven een inzicht van burgerlijke tradities.

Huis Orth 12

Sinds 1979 behoort ook het gebouw hiernaast tot het domein van dit museum, een bouwwerk met vier verdiepingen wat gebouwd is door de familie Günst in de middeleeuwen. Dit gebouw behbergt op de begane grond onder andere de kantoorruimtes van het museum. op de eerste verdieping een verzameling geologische en mineralische waarde, waaronder gesteensplaten uit de perm en de (bij Borken, in de oude bestuursregio Fritzlar-Homborg) gevonden rugpanzer van een drieklauwen-

Gang en trap in het huis Orth

schildpad uit het tertiären tijdperk. Op de tweede verdieping zijn afbeeldingen te zien van de schilder en beeldhouwer Richard Guhr, die tegen het einde van de tweede wereldoorlog in Dresden gewerkt heeft. Verder wordt deze verdieping voor wisselende tentoonstellingen ter beschikking gesteld.

Het museum van Fritzlar bezit bovendien een grote verzameling waarvan alleen wetenschappers gebruik mogen maken en er op afspraak in het museum mee kunnen werken.

De „Graue Turm“ 14

Vanaf het „Hochzeitshaus“ gaat onze ontdekkingsreis in Fritzlar verder in westelijke richting. Via de „Burggraben“ langs het huis van de beul 13 naar de oude stadsmuur naar het hoogtepunt van de middeleeuwse verdedigingstorens de grote „Grauen Turm“, die als „turris magna“ al in 1274 in een oorkonde wordt beschreven. De toren heeft een hoogte van 38,5 meter en de vorm van een hoefijzer als fundament. Aan de meest rechte kant heeft hij een afmeting van 10,5 meter. Hoogstwaarschijnlijk was de toren toendertijd bewoond en steeds door middel van signalen in verbinding stond met de zeven wachttorens die buiten de stad gebouwd waren. In het onderste gedeelte bevindt zich een ongeveer zeven meter grote gevangenenverblijf hetgeen vroeger alleen door het „angstgat“ te bereiken was. Sinds de 16e eeuw werd deze toren door de stad als gevangenis gebruikt. De „Grauen Turm“ kan tijdens de openingstijden bezichtigd en beklommen (trappen) worden. Op de eerste verdieping is er een expositie over de middeleeuwse rechtspraak en de heksenjacht in die tijd. Door de luiken in de derde etage kan u op heldere dagen een geweldig uitzicht genieten op de stad en zijn omgeving. Een model van het Bonifatius-standbeeld en een op kaart gebracht model

van de stad nodigen de bezoeker uit een blik te werpen op het politiek -historische tijdperk rond de 8e-9e eeuw.

De „Grauen Turm“ met zijn gereconstrueerde verdedigingsmuur.

--- De stadsmuur en haar torens ---

Stadsmuur en torens zijn vaak vernietigt en weer opgebouwd. Van de in het verleden 23 wachttorens zijn er heden nog negen overgebleven. Een zogenaamde rondgang aan de binnenkant van de stadsmuur verbond de wachttorens met elkaar. De steegjes zijn in sterrenvorm aangelegd en leiden direct van de stadsmuur naar het marktplaats (zie de plattegrond van de stad). De 2,5 km lange muur is bijna volledig behouden. De stadsmuur is op enkele plaatsen zelfs 3 meter dik en varieert in hoogte tussen zeven en tien meter.

Stenen behuizing voor de Aristokaten

Vanaf de „Grauen Turm“ gaan we, aan de buitenkant van de muur, langs de parkeerplaats in oostenlijke richting. Via de „Grebenturm“ en de „Rosenturm“ door het „stadspark“ aan de Allee in de richting van het busstation. We bereiken dan een doorgang in de stadsmuur, die ons in de Kasseler Straße leidt. Deze straat was in de laatste 25 jaar van de 20e eeuw de hoofdverbindingsweg tussen Gießen en Kassel. De situatie van de middeleeuwse poort wordt getoond op een bordje aan de rechter zijde van de stadsmuur. In de straat „Am Jordan“ bevindt zich de „Hardehäuser Hof“ een voormalig „Zisterzienserniederlassung“ 14a en nu gebruikt wordt als cultureel centrum. Terug naar de Kasseler Straße gaan we in zuiderlijke richtingen zien na ongeveer 100 meter aan de linker kant, vlak voor het marktplein, de oudste woonhuizen van Fritzlar: twee gotische stenen huizen met trapgevels die uit de 14e eeuw stammen. Direct tegenover bevindt zich een prachtig fachwerkhuis 15 rijkelijk versiert met houtsnijwerk uit het jaar 1637.

De Menoritenkerk 17

Verder over het marktplein, naar links afbuigen via de Gießener Straße gaan we naar de kloosterkerk van de Menoriten, de huidige gereformeerde kerk, die na de Dom van Fritzlar als het gebouw met de grootse betekenis hier geldt. Maar tien jaar nadat de oprichter van de orde der Fransiskaners, Franz von Assisi, gestorven was, waren de „Minderbrüder“ (fratres minores) in het jaar 1236 naar Fritzlar gekomen en een neder-

De „Minoritenkirche“, heden de gereformeerde kerk van de stad

zetting opgericht. Al in het begin van de 14e eeuw hebben die een, voor Fritzlar met grote afmetingen, gotische kerk met twee middenscheppen gebouwd.

Boven de hoofdingang, dat zich aan de zuidkant bevindt, is een met ranken en daarin met verschillende hoofden versierde „Wimberg“ op indrukwekkende manier een groep gekruisigde in het beeldhouwwerk te zien.

Bij het betreden van de kerk valt meteen het met de okerkleur gerestaureerde interieur op, die door de lichtinval van de ramen goed tot uiting komt. Tegenover de ingang een

Voldoende licht: de gotische bouwstijl maakt plaats voor grote vensters mogelijk.

groep met figuren: Christus, de goede herder, met op zijn schouder het verloren lam. Het geheel is symbolisch in een vierkant ingeraamt door de vier evangelisten. Dit werk, van Heinrich Pape uit Giershagen, is oorspronkelijk voor boven de preekstoel in 1682 gemaakt.

In de voor kloosterkerken gebruikelijke, zeer naar onder gerichte „Chorraum“ van het barokke altaar uit het jaar 1735. Tevens een vermelding waard zijn de kapitelen in de zuilen van het hoofdschip van de kerk die met hun (gedeeltelijk bijzonder verwerkte) hoofden van gulle gevers of rare snuiters naar beneden kijken. Terwijl de vier stenen figuren ter afsluiting van het monnikenchoor uit steen gevormd zijn, zijn de stenen

die in het midden van de kerk het kruisgewelf afsluiten met bladgoud versiert. Van grote betekenis is een steen ter afsluiting van het monnikenchoor, die een voortzwevende Fransiscus in zijn bruine pij, met ranken en kleerscheuren, uitbeeld. Deze afbeelding van Fransiscus is symbolisch gericht op een skulptuur van Christus die zich op de laatste steen bevindt die de „apsis“ afsluit. Christus komt hem en alle gelovigen op een wolk tegemoet. Alle stenen zijn uit een stuk steen verwerkt. Bij de restauratie van de kerk is aan de noordwand van het koorschip een Mariafresco (van om en nabij 1330) gevonden, hetgeen ook in de dom van Fritzlar zijns gelijke vindt. Nog een vergelijk met een afbeelding uit de dom, vind de afbeelding (uit 1450) op de achterkant van het in de zijbeuk geplaatst van een man die lijdt, omgeven van zijn martelwerktuig.

Uit de gotische tijd stamt de, bij de tegenover liggende zijdeur, afbeelding van de kruiziging (uit ca. 1300) op de muur, wat waarschijnlijk een lijdensweg uitbeeld. Ook op de muur bevind

zich (in de zijbeuk) een laat gotisch kruisewegrelief met een zweetdoek van Veronica. Zowel aan de buitenkant als ook aan de binnenkant van de kerk bevinden zich inscripties van mensen die hier hun laatste rustplaats hebben gevonden – de oudst bewaard geblevene dateren uit de jaren 1575-1609, voor lutheraanse families geschreven, herkenbaar aan het merkteken onder het kruis waaronder de lijst met familienamen staan. Na 1691 lieten zich hier vooral weer voorname katholieke burgers begraven, waarvan nog enige grafstenen uit de 17e en de 18e eeuw bewaard gebleven zijn. Toendertijd werden in deze kerk ook vier familieleden van de, weer katholiek geworden, familie van het vorstenhuis Rheinfels-Rotenburg begraven. Het graf is versloten, geen steen herinnert er nog aan. In samenhang hiermee is een marmeren steen (1727) aangebracht op de voorste van de drie machtige zuilen. Op de afbeelding is een tafereel te zien van de schepper van het kasseler marmerbad, de bekende beeldhouwer P. E. Monnot die in het protestantse Kassel geen plaats vond voor de begrafenis van zijn 17-jarige zoon, die toen al vroeg gestorven was. Uiterlijk lijkt het orgel aan de westzijde van de kerk, sinds de laatste restauratie in 1982, uit een jong verleden te komen maar toch zijn er resten die getuige van een vroegere epoque omdat er orgelpijpen gebruikt zijn van oudere orgels uit de kerk. Met 20 registers en een aan de ruimte aangepaste klankkleur is het orgel wel eenmalig voor Fritzlar.

De duits-ordens-hof 18

Tegenover de Minoritenkerk loopt in zuidelijke richting de Flehmengasse naar beneden naar de Fraumünsterstraße, die we aansluitend in oosterlijke richting volgen. Aan de linker kant bevindt zich hier een hoge muur van het voormalige hof der duits-orden 18. De spits gevormde ingangspoort uit laat gotische tijd, draagt een wapen van de „Landkomturs von Rehen“ met daarin 1559. De Fraumünsterstraße terug naar boven, in westerlijke richting, komen we langs een mooi fachwerkhuis uit de tijd van de renaissance 19 wat stamt uit 1588. Door de Steinweg komen we in de Neustätter Straße, die we links af naar beneden volgen. Dan weer links, in de Spitalsgasse, een mooi typisch bouwwerk uit de 16e eeuw 20.

Weer terug in de Neustätter Straße volgen we de straat met een bocht naar rechts waar we het Ursulinenklooster zien. Oorspronkelijk was het in het jaar 1050 gebouwd als hospitaal voor de armste van de armen, hetgeen in latere tijd geleid werd door de Augustijnen die op deze plaats een klooster opgericht hebben. Na de ondergang van de Augustijnen ontstond tussen 1713 en 1717 het huidige Ursulinenklooster. De kerk voor de heilige Katharina is aan het einde van de 13e, begin 14e eeuw gebouwd. Tegenover het klooster staat het raadshuis van de toendertijd zelfstandige „Neustadt“ 22. Verder langs de winterturm („Winzerturm“) komen we bij een oud stenen bruggetje wat ons over de Mühlengraben brengt. Hier, bij de Heilig-Geist-Kapelle 29 met zijn gotische ramen of/en bij

Ursulinenklooster met Katharinekerkje

de Siechenrasenkapelle 30 hetgeen uit 1753 stamt, is het moment gekomen om te keren. Weer terug langs de Winterturm bereiken we links een weggetje met trappen (Ziegentrepp) die ons naar het domplein voor de St.-Petri-Dom brengt. Voor

we ons met de dom bezig gaan houden willen we nog enige huizen vermelden die op het Domplein staan. Het fachwerkhuis uit de 16e eeuw ²³, de huidige „Stiftssaal“ ²⁴ en aan de oostkant van het gemeentehuis een „kurie“-gebouw hetgeen uit de 15e eeuw stamt ²⁶. Nog verder in oosterlijke richting is er een gebouw van bijzondere betekenis: de „Stiftsherren-Kurie“ - „curia in der fischergassen“- ²⁷, een gotisch stenen gebouw met gevels uit de 14e eeuw in de Fischgasse.

De St.-Petri-Dom ²⁵

Er is geen zinnellere manier om de Dom te leren kennen als die, die bij een rondleiding genomen wordt. De volgende tips willen en kunnen een rondleiding niet vervangen. Ze dienen alleen degene die uit tijdgebrek toch een indruk mee willen nemen.

Voor het standbeeld van Bonifatius hebben we een goede blik op de twee machtige torens. Het dak van de zuidelijke toren (aan de rechter kant) is in 1868 ingestort, viel door het gewelf van de eerste etage waarbij in de vroege mis 22 mensen om het leven kwamen, omdat de houten verbindingen in het middeleeuwse muurwerk verrot waren.

Een romaans portaal (paradijs) is voor de facade van de dom geplaatst. Hierin bevinden zich enige gotische „Epithapien“ (graven) en de renaissance grafsteen van de kantor

*De St.-Petri-Dom, getuige van een
romaans- gotisch bouwwerk*

De St.-Petri-Dom, een plaats ter bezinning

Schwalenberg.

Na het betreden van de dom zelf –van oorsprong een romaanse bouw met drie schepen– valt meteen de duidelijke indeling van de bouw op. De de zuidelijke (rechter) zijde werd in de 14e eeuw afgebroken en in gotische stijl nieuw opgebouwd. Onze blik richt zich in eerste instantie op het triomfkruis hetgeen in het centrum van de dom hangt en het middenschip beheerst. Hij is gemaakt met de strenge regels van de romaanse en beginnende gotische vormen in de tweede helft van de 13e eeuw. Uit dezelfde periode stammen ook de koorstoelen, links en rechts, met hun prachtige houtsnijwerk. Aan beide kanten van het kruis staan op wandkasten kopien

uit hout in romaanse stijl (Maria en Johannes). De originele zijn te zien in het museum van de Dom. Het slanke gotische sakramentshuisje uit het jaar 1506 is een meesterwerk uit kalksteen van Bernd Bunekemann uit Münster. De altaren van de St.-Petri-Dom stammen uit verschillende eeuwen: het prachtvol versierde hoogaltaar stamt uit de baroktijd (1685/86). De twee altaren aan de zijkanten en de preekstoel (1693) stammen uit handen van handwerkmeesters uit Paderborn.

In het zuiderlijke zijschip staat in westerlijke richting een reliquienaltaar uit het baroktijdperk. Het oudste altaar is het gotische vleugelaltaar aan de oostzijde van het zuiderlijke zijschip (middenstuk en de beiden zijvleugels uit ca. 1500). De grote gotische fresco van het „Marialebens“ (14e eeuw) wat zich aan de oostwand van het zuiderlijke dwarsschip bevindt, werd pas aan het begin van de 20e eeuw ontdekt en gerestaureerd.

Een geschilderde gotische „Pieta“ (eeste helft van de 14e eeuw (één van de belangrijkste in Duitsland) bevindt zich in de kapel onder de noorderlijke toren. De figuur uit hout heeft nog altijd de met gezichtsuitdrukking met de uitstraling van iemand die zwaar te lijden heeft. De kerkraden van de zuiderlijke zijbeuk zijn in 1914, 1915, 1936 en in 1989 ontstaan en weerspiegelen personen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Fritzlar.

De Krypta

De krypta van de St.-Petri-Dom die uit de 11e eeuw stamt is een van de mooiste in Hessen. In de belangrijkste ruimte van de krypta zijn de versieringen aan de beide oostelijke kanten samen met het heilige graf van Wigbert het vermelden waard. Zo ook in de noordoostelijke ruimte aan de zijkant van de krypta is de Drie-Eenheid (genadestoel): God de Vader met

Een kijkje in de krypta

zijn jeugdige Christusgezicht houdt in zijn handen de gekruizigde zoon. De heilige geest, in de gedaante van een duif, (de gepersoonlijksde liefde tussen de Vader en de Zoon) zit op de dwarsbalk van het kruis en leunt zich tegen de borst van God de Vader. Het stenen beeld werd ongeveer in het jaar 1300 door een onbekende meester gemaakt.

In deze ruimte staat ook nog een prachtig beeldhouwwerk: een romaanse Pretrus van omstreeks het jaar 1100.

In de ruimte aan de noordwestzijde van de krypta zijn de man die pijn lijdt en de fraai versierde kapitelen aan de zuilen met zon- en levenssymbolen nog een blik waard.

De Kruisgang

De kruisgang, gebouwd in het jaar 1400, biedt een bewonderenswaardige rijkdom aan hoekstenen en konsolen. De fantasie van de gotische beeldhouwers heeft hier in de veelvuldige aanwezigheid van dieren, planten en duivels, ridders en mensen uit de landbouw bijna geen eind gevonden. In de kruisgang bevinden zich vele grafstenen van geestelijken en gulle gevers van de stad.

Het museum van de Dom met zijn schat

Als bezoeker van de Dom is het een plicht de schat van de Dom (Domschatz) -die tot een van de grandioze hoogtepunten van Duitsland telt-, in het museum te bezichtigen. In het museum bevinden zich vele sakrale voorwerpen uit verschillende eeuwen (kerkgewanden, beeldhouwkunst, reliquien enz.). De schat van de dom herbergt veel goud- en zilversmeedwerk, wat gedeeltelijk in Fritzlar is gemaakt en al in de vroege middeleeuwen nagewezen kon worden.

Men neemt aan dat het bijzonderste werk van de schat van de Dom de romaanse tafel voor reliquien is, wat in de werkplaats van een leerling van de hoog in aanzienstaande Roger von Helmarshausen gemaakt is. Deze reliquieschijf uit de 12e eeuw toont, in de halve ronde vorm aan de voorkant, een uit gebeitelde bewerkte "Apostelfries" Christus tussen twee engelen uit geslagen ijzer. Volledig anders dan de geheel uit ornamenten gemaakte achterkant, waar dieren over de door elkaar

Kaiser-Heinrich-kruis

groeïende ranken springen. De relikeschijf wordt gekroond door een „liturgische Kamm“ –tegenwoordig spreken de wetenschappers ook over een bovenste afsluiting van een reliquie van het huis– van iroschotse afstamming (om 700).

Als het belangrijkste, al is het een (in zijn vorm) niet zo zeldzaam gedeelte van de schat van de dom, is het omstreeks het jaar 1020 (achterkant 12e eeuw, vermoedelijk uit de school van Helmarshäuser) gemaakte romaanse altaar- en meedraagkruis, het zogenaamde Kaiser-Heinrich-kruis. Het is rijk bezet aan edelstenen, antike gemmen en parels. Nog een prachtstuk bevoert de bezoeker door zijn eenvoud en de geweldige samenvatting van de verschillende motieven: het romaanse draagaltaartje met de halve afbeeldingen van de apostelen en (aan de bovenkant) de symbolen van de evangelisten. Ook dit werk uit de 12e eeuw is vermoedelijk in Fritzlar gemaakt. De bedrevenheid waarmee het kunstwerk gemaakt is geeft een indruk van de bloeitijd die toen in Fritzlar heerste en de handwerkers van faam die in de stad gevestigd hadden. Aan de bovenkant (met rond altaar steen) bevinden zich drie rechthoekige gaten om er drie figuren in te steken (Kruisifixus, Maria en Johannes). De figuur van Johannes is teruggevonden in het graf waar de gebeente van de slachtoffers van 1232 in lagen.

Toen er in die tijd veel verwoest werd, zijn er vermoedelijk vele

delen van het altaar en de kosbaarheden van de dom beschadigt en overal verdeeld. Op die manier kwam de figuur van Johannes in het graf en bleef zo voor het nageslacht bewaard. Tot op heden staat het weer op het draagaltaartje met een aangrijpend gebaar waarbij het kruis aangezien wordt, één van de grote voorbeelden van romaanse afbeeldingen uit die tijd in Europa. Verdere kostbaarheden van de schat van de dom: pontifikaalkelk met doopschaal, boekomslagen, draagkruis, reliquienkastjes, monstransen en veel meer.

De bibliotheek van de dom

Vanuit de zuiderlijke beuk kom je in de bibliotheek van de dom, waar ongeveer 9200 boeken opgeslagen liggen. Deze verzamelde werken stammen uit de bibliotheek van de franziskanen en uit de stichtings-, kerkelijke- en gemeentelijke bibliotheek. Het bestand omvat 197 handgeschreven stukken uit de tijd tussen de 8e en de 17e eeuw en meer dan tachtig „Inkunabel“ (zeer vroeg drukschrift). De oudste handschriften stammen uit de tijd van de heilige Bonifatius en de heilige Wigbert (zo tussen de jaren 730 en 750).

Fraumünsterkerk 28

Fraumünsterkerk

Aan de oostelijke stadsrand van Fritzlar in de directe omgeving van de L3150 willen we ook de Fraumünsterkerk niet onvermeld laten. Fachwerkgevel, karolingse bouwgedeelten, en in de kerk resten van romaanse muurtekeningen in de beuk. Uit de 14e eeuw stammen ook nog een sakramentnis en het doopfontein. Aan de westerlijke kant van de Fraumünsterkerk getuigt een „Vogtstein“ naast een oud stenen kruis aan een vroeger boerengerechtshof.

Aan de oostelijke stadsrand van Fritzlar in de directe omgeving van de L3150 willen we ook de Fraumünsterkerk niet onvermeld laten. Fachwerkgevel, karolingse bouwgedeelten, en in de kerk resten van romaanse muurtekeningen in de beuk. Uit de 14e eeuw stammen ook nog een sakramentnis en het doopfontein.

Zuidwand met romaanse vensters

De Eckerichswachttorens

Van de buiten de stad gelegene zeven wachttorens is de Eckerichswachtoren, aan de westzijde van de stad op de „stadsberg“, in het bijzonder het vermelden waard. Op de stadsberg staat de middeleeuwse wachtoren met vluchtweg, gracht en delen van een verdedigingsmuur. Vanuit de Eckerich heeft men een fantastisch uitzicht op de stad en de omgeving.

De Büraberg en de St. Brigida kerk

Ten westen van de stad, eigenlijk tegenover de stad, ligt de Büraberg. Een in het dal van de Eder voorspringende heuvelrug met daarop de resten van de voormalige frankse burcht die aan het einde van de zevende eeuw ter bescherming van de bevolking tegen invallen van de Sachsen opgericht werd. Zo was de burcht, mede door drie verdedigingsgrachten en wallen, tegen invallen, die vanuit het westen over de opdoemende heuvelrug kwamen, beschermd. Op het bergplateau staat op deze fundamenten de vroeg frankische Brigidenkerk. In de toren van de kerk bevinden zich de oudste niet-romaanse muurresten van Duitsland. De kerk was een bischopskerk van het door Bonifatius opgerichte (en na de dood van de eerste bisschop Witta weer opgehevene) Hessenbisdom Büraberg (742-46).

Vanaf 1967 werd er door archeologische opgravingen steeds meer bekend over de geschiedenis van de resten en bewoners van de ca. 7 ha. grote burcht en zijn verdedigingsmuren. Zeker is een meerperiodische, tot wel 2,90 meter dikke verdedigingsmuur met drie torens in het noordwesten, zuiden en zuidoosten. Op de plaatsen waar de steile berg ontbrak, diende de tot 7 meter brede en 4 meter diepe grachten tot verdere verdediging van het geheel. De ruimtes binnen de muren werd bewoont. Bonifatius noemde deze plaats „oppidum“

St. Brigida kerk

(stad); opgravingen hebben dit bevestigd. Enige vondsten van de opgravingen zoals bijvoorbeeld een zisterne naast een kelder, hetgeen ouder is als het oudste gedeelte van de bouw van de kerk, zijn achter het schip van de kerk buiten te zien en ook de zuid-oost poort aan de prosessieweg (tussen station II en III) zijn goed gerestaureerd en gekonserveerd. Bereikbaar is de Bäraberg via het dorp Ungedanken aan de B 253. Alternatief kan men ook te voet vanuit de stad Fritzlar langs het ARS-NATURA-pad naar de Ederwaterval. Daar bij een brug over de Eder naar rechts, het pad langs de Eder volgen en dan over de straat links naar boven via de leidensweg Christi, met zijn kleine kapellen, naar de Brigidakerk. (duur: ongeveer één uur wandelen).

Heilig-Geist-Kapelle 29

De Heilig-Geist-Kapelle is op tweevoudige wijze van bijzondere waarde in de geschiedenis van Fritzlar. Van sociaal- en geneeskundig historische betekenis, omdat hier de burgers van Fritzlar in het jaar 1308 een stedelijk hospitaal met een kerk erbij bouwde en van religieus historische betekenis omdat na de reformatie hier één van de eerste protestantse dominees aan het werk waren. De binnenkant van de kerk is absoluut bezienswaardig en vooral de prachtige nieuwgotische beschilderingen zijn het aanzien waard (*een sleutel van de kerk is in de boerderij naast de kerk bij de familie Reinbold te krijgen*).

Heilige-Geist-Kapelle, zicht op het altaar.

Ergänzende Literatur über Fritzlar (Auswahl):

Erhältlich entweder in der Touristinformation, dem Dom-Museum,
im Regionalmuseum im Hochzeitshaus oder über den Buchhandel:

Geschichtsverein Fritzlar (Hrsg.):
*Liebenswertes Fritzlar. Jubiläumsband
zum 1275-jährigen Bestehen der Stadt
Fritzlar*, Fritzlar 1999

Haselbeck, P. Gallus:
Der Dom zu Fritzlar. Hrsg. v. kath. Dom-
pfarramt St. Petri, Fritzlar, 5. durchgese-
hene Auflage v. A. Matthäi, Kassel 1987

Hilbert, Sven:
*Fritzlar im Zeitalter der Reformation
u. Konfessionalisierung* (Quellen u.
Forschungen zur hess. Geschichte 149).
Hess. Historische Kommission Darm-
stadt u. Hist. Kommission für Hessen,
Darmstadt & Marburg, 2006

Hinz, Berthold:
*Dom St. Peter zu Fritzlar. Stift, Kloster
und Domschatz*, Kassel 2002

Humbach, Rainer:
Dom zu Fritzlar, Fulda 2005

Landesamt f. Denkmalpflege u. Ar-
chäologische Gesellschaft Hessen e.V.
(Hrsg.), Wiesbaden: Reihe „Archäologi-
sche Denkmäler in Hessen“:

- *Der Münzschatz von Geismar*.
Stadt Fritzlar. Bd. 147, 1998
- *Die Johanneskirche bei Züschen*.
Bd. 23, 1978
- *Die chattische Großsiedlung von
Fritzlar-Geismar*. Bd. 2, 1978

Lohmann, Clemens:
Fritzlar – eine mittelalterliche Stadt.
Führer durch Geschichte u. Architektur,
hrsg. v. Magistrat der Stadt Fritzlar,
Fulda 2005

Museumsverein Fritzlar e.V. (Hrsg.):
Regionalmuseum Fritzlar. Band 1.
Führer zur ur- und frühgeschichtlichen
Abteilung, Fritzlar 2008

Thiersch, Katharina; Trosse, Peter (Hrsg.):
*Die Kapelle St. Brigida in Fritzlar-
Ungedanken*. Eine der ältesten Kirchen
nördlich des Limes, Fritzlar 2008.

*Pfarr- u. Klosterkirche Basilika St. Peter
Fritzlar*, Schnell & Steiner,
Regensburg 2007

Vogel, Ludwig:
Fritzlar. Der Dom und die Stadt,
Fulda 2002

Schotten, Johann-Henrich
*Reihe Archivbilder. Fritzlar in histori-
schen Ansichten*, Erfurt 2010

Geschichtsverein Fritzlar (Hrsg.):
Beiträge zur Stadtgeschichte:

Heft 6: *Die Bau- u. Kunstdenkmäler
in Fritzlar* (Kurien, Kirchen und
Kapellen ohne Dom)

Heft 7: *Die Kanzel oder der Turm am
Mühlengraben*

Heft 9: *Heinrich I. – Ein Historienspiel*

Heft 11: *Der Goldbergbau an der Eder*

Heft 12: *Römisches Geld in
Niederhessen*

Heft 14: *Wenn Walthelmus blau macht*

Heft 15: *Die Stadtbefestigung Fritzlars
im Mittelalter zwischen
Haddamar- und Schildertor*

Heft 16: *Der 125. Fritzlarer Pferdemarkt*

Heft 17: *Das Sankt-Martin-Relief am
Fritzlarer Rathaus*

Heft 18: *Das Fritzlarer Rathaus*

Heft 19: *Die Juden und ihre Synagogen
in Fritzlar, Ungedanken und
Züschen*

Heft 20: *Die Fraumünsterkirche – des
Glaubens Unterpfand*

Vockeroth, Bernd:
*Dom- und Kaiserstadt Fritzlar –
Cathedral and Imperial City*,
Weinfelden (CH) 2011

Wandelroute

De historische Gebouwen

De nummers komen overeen met de informatieborden aan de gebouwen.

- 1 gemeentehuis
- 2 gotische fachwerk
- 3 Spitzenhäuschen (touristen informatie)
- 4 Huis „Lambert“ voorm. muntslagerij
- 5 Rolandbron
- 6 Huis Tilcher
- 7 Löwenapotheek
- 8 Koophuis der Michelsbroederschap
- 9 Restaurant Nägel
- 10 Huis Seibel (rechts)

- 10a HNA huis (links)
- 11 Hochzeitshaus/Regionaalmuseum
- 12 Patrizierhaus (Huis Orth)/Regionaalmuseum
- 13 Het huis van de beul
- 14 Grauer Turm
- 14a Hardehäuser Hof
- 15 Huis Faupel
- 16 Gotische stenen gevelhuizen
- 17 prot. stadskerk (Minoritenkerke)
- 18 Duitsordenshof
- 19 Huis Drissel
- 20 Huis Burk
- 21 Ursulinen klooster (school, geen bezichtiging mogelijk)

- 22 Huis Wett
- 23 Huis Wett
- 24 Stiftsmaal
- 25 Dom St. Peter
- 26 Voormalig Sint Joseftehuis
- 27 Kurie (Fischgasse)
- 28 Fraumünsterkerke
- 29 Heilig-Geist-Kapel
- 29a Schilderachtig uitzichtspunt/
Start ARS NATURA/
Pad langs de Mühlengraben
- 30 Siechenrasen-Kapel
- 8 Bonifatius standbeeld